

O‘ZBEK TILIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Toshturdiyeva Aziza

Navoiy davlat universiteti Tillar fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 204- guruh talabasi

Annotatsiya (o‘zbek tilida); Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning shakllanishi, semantik mazmuni va uslubiy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Frazeologizmlarning xalq tafakkuri, milliy qadriyatlari hamda til boyligini aks ettirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, ularning badiiy asarlar va kundalik nutqda qo‘llanish xususiyatlari misollar asosida o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, ibora, semantika, uslubiyat, til boyligi, badiiy nutq, milliy tafakkur.

Аннотация (на русском языке); В данной статье анализируются семантические и стилистические особенности фразеологических единиц узбекского языка. Рассматривается роль фразеологизмов в отражении национального мышления, культуры и богатства языка. Также изучаются особенности их использования в художественных произведениях и повседневной речи.

Ключевые слова: фразеологизм, выражение, семантика, стилистика, богатство языка, художественная речь, национальное мышление.

Abstract (in English); This article analyzes the semantic and stylistic features of phraseological units in the Uzbek language. It discusses the role of idioms in reflecting national thinking, culture, and the richness of the language. The usage features of phraseological expressions in literary works and everyday speech are also examined.

Keywords: phraseological unit, idiom, semantics, stylistics, language richness, literary speech, national thinking.

Til xalqning tarixiy tajribasi, madaniyati va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim vositadir. Til tarkibidagi frazeologik birliklar esa ana shu milliy xususiyatlarni eng yorqin ifodalovchi birliklardan hisoblanadi. Frazeologizmlar nutqqa obrazlilik, ta’sirchanlik va mazmuniy boylik beradi.

Har qanday tilning frazeologik tizimi o'sha til tashuvchilarining ko'p asrlik hayot tajribasi, falsafiy dunyoqarashi, milliy xususiyatlari va madaniy qadriyatlari aks etgan noyob lug'aviy boylikdir. O'zbek tili ham o'zining boy frazeologik tarkibi bilan ajralib turadi.

Frazeologik birliklar tilning eng qiziqarli va murakkab qatlamlaridan biri bo'lib, ularda xalqning ruhiy olami, turmush tarzi, tarixiy xotirasi, estetik did va badiiy

tasavvuri o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Frazeologiya tilshunoslikning nisbatan yosh sohalaridan biri hisoblanadi. Uning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi XX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Rus tilshunosi V.V. Vinogradov frazeologiyani ilmiy asoslarini yaratgan olimlardan biri sanaladi. Uning "Об основных типах фразеологических единиц в русском языке" (1947) asari frazeologiya nazariyasining rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi. Vinogradov frazeologik birliklarni quyidagicha ta'riflaydi: "Frazeologik birlik – bu komponentlarining leksik ma'nolaridan kelib chiqmaydigan yaxlit ma'noga ega bo'lgan barqaror so'z birikmasidir"[1].

O'zbek tilshunosligida frazeologiya muammolari bir qator taniqli olimlar tomonidan o'rganilgan. Sh. Rakhmatullaev o'zbek tili frazeologiyasining nazariy va amaliy masalalariga bag'ishlangan asosiy tadqiqotlar muallifidir. Uning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" frazeologik birliklarni to'plash, sistemalashtirish va leksikografik tavsiflash borasida ulkan ish hisoblanadi. A. Sodiqov[2], O. Usmonov[3], A. Nurmonov[4], G. G'ulomov[5], B. Mirturdiyev[6] kabi olimlar ham frazeologiya sohasida qimmatli tadqiqotlar olib bordilar. Zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarning semantik tahlili, ularning kognitiv-diskursiv xususiyatlari, lingvokulturologik jihatlari alohida e'tibor markazida turadi. Ingliz tilshunosi A.V. Kuning "Курс фразеологии современного английского языка" (1986) asarida frazeologik birliklarning barqarorligi, butunligi va qayta tiklanmasligi kabi asosiy xususiyatlarini ta'kidlaydi[7].

Ushbu maqolaning maqsadi o'zbek tili frazeologik birliklarining leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning uslubiy vazifalarini ochib berish va zamonaviy lingvistik tadqiqotlar nuqtai nazaridan tahlil qilishdan iboratdir.

Frazeologik birliklarning mohiyati va ta'rifi. Frazeologik birliklar (frazeologizmlar) –bu leksik tarkibi, grammatik qurilishi va ma'nosi barqarorlashgan, qayta tiklanmaydigan va nutqda tayyor holda qo'llaniladigan so'z birikmalaridir. Ular oddiy so'z birikmalaridan farqli ravishda idiomatik xususiyatga ega, ya'ni umumiy ma'nosi tarkibidagi so'zlarning alohida ma'nolaridan kelib chiqmaydi.

O'zbek tilshunosligida Sh. Rakhmatullayev frazeologik birliklarni quyidagicha ta'riflaydi: "Frazeologik birlik – bu ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'nosi barqarorlashgan, nutqda tayyor holda ishlatiluvchi til birligi bo'lib, u gap tarkibida bitta bo'lak vazifasini bajaradi"[8]

Frazeologik birliklarning asosiy belgilari:

- Barqarorlik – komponentlarning o'rnini almashtirish, qo'shish yoki olib tashlash mumkin emasligi
- Qayta tiklanmaslik – nutqda tayyor holda ishlatilishi
- Semantik yaxlitlik – ma'no butunligi
- Idiomatiklik – obrazlilik va ko'chma ma'nolilik

- Ekspressivlik – emotsional-baholovchi ma'no yuklanganligi

Frazeologik birliklarning turkumlari. V.V. Vinogradov frazeologik birliklarni semantik munosabatlar asosida uch turkumga ajratgan:

a) Frazeologik qotishmalar (сращения) – komponentlarning alohida ma'nolari mutlaqo sezilmaydigan, semantik jihatdan eng yuqori darajada yaxlitlashgan birliklardir.

Masalan: boylarga quloq sol- (o'g'rilik qil), yetti pishiq yetti o'mach - (juda tajribali, ko'p ko'rgan).

b) Frazeologik birliklar (единства) – umumiy ma'no komponentlarning obrazli ma'nolariga asoslangan birliklardir. Masalan: ko'zi to'rt bo'lmoq (juda ehtiyot bo'lmoq), yuragiga tushmoq (yoqmoq, ma'qul kelmoq), dilini ochmoq (samimiy gapirmoq).

c) Frazeologik birikmalar (сочетания) – komponentlardan biri ko'chma ma'noda, ikkinchisi to'g'ri ma'noda qo'llangan birliklardir. Masalan: qora niyat (yomon niyat), ko'z ochib yumguncha (juda tez).

Sh. Rakhmatullayev o'zbek tili frazeologizmlarini grammatik xususiyatlariga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratadi:

- Ot turkumidagi frazeologizmlar: oltin beshik, ko'k osmon
- Sifat turkumidagi frazeologizmlar: och ko'z, ochiq yurak
- Fe'l turkumidagi frazeologizmlar: ko'zga ilmoq, quloqqa chalmoq
- Ravish turkumidagi frazeologizmlar: ko'z ochib yumguncha, otning iyagi

Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari. Frazeologik birliklarning semantik strukturasi murakkab bo'lib, unda bir necha qatlamli ma'no munosabatlari mavjud. Ingliz tilshunosi A.V. Kunin frazeologik ma'noni "komponentlarning leksik ma'nolarining o'zaro ta'siri natijasida vujudga kelgan integral ma'no" deb ta'riflaydi[9].

Ma'no ko'chishi turlari:

a) Metafora asosida shakllanish – o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi:

- Tosh yurak – shafqatsiz, rahmsiz odam (yurakning toshga o'xshatilishi)
- Olovli nutq – ta'sirli, jonli nutq (nutqning olovga o'xshatilishi)
- Qo'li ochiq – saxiy, olijanob (ochiq qo'lning saxiylikka o'xshatilishi)

b) Metonimiya asosida shakllanish – o'rin almashtirish, qo'shnilik asosida ma'no ko'chishi:

- Qora qalb – yovuz odam (qora rang yomonlikni anglatadi)
- Oq ko'ngil – pokiza, halol odam (oq rang halollikni bildiradi)

c) Sinekdoxa asosida shakllanish – qism orqali butunni yoki butun orqali qismni ifodalash:

- Bir og'iz so'z – qisqa gap
- Bosh qo'shmoq – maslahatlashmoq

Frazeologik birliklarning ko'pchiligi milliy-madaniy semantikaga ega. Ular ma'lum xalqning hayot tarzini, tabiat sharoitlarini, tarixiy tajribasini aks ettiradi.

Masalan, o'zbek tilida: ko'z-ko'z bo'lmoq (ko'p bo'lmoq – ko'zlar ko'payib ketgandek tuyilishi), quloq tutmoq (tinglash, eshitish), til tagida qolmoq (yashirinmoq, sir bo'lmoq) frazeologizmlari jismoniy a'zolar orqali turli harakatlar va holatlarni ifodalaydi.

Frazeologik birliklarning leksik-semantik maydonlari. O'zbek tili frazeologizmlarini leksik-semantik maydonlarga ajratish mumkin:

a) Insonning xarakteri va xulqini ifodalovchilar:

- Och ko'z – manfaatparast, ochko'z
- Yumshoq ko'ngil – mehribon, muloyim
- Qattiq bosh – o'jar, o'z fikrida qotgan
- Yengil qo'l – ishchan, mehnatsevar

b) Fikrlash va nutq jarayonlarini ifodalovchilar:

- Bosh qotirmoq – o'ylamoq
- Miyaga solmoq – eslammoq
- Til tagida qolmoq – sir saqlamoq
- Tilga olmoq – gapirmoq

c) His-tuyg'ularni ifodalovchilar:

- Yuragiga tushmoq – yoqmoq
- Yuragi qanot yozmoq – xursand bo'lmoq
- Ko'ngli buzilmoq – xafa bo'lmoq
- Yurak og'rimoq – qayg'urmoq

d) Harakatlar va holatlarni ifodalovchilar:

- Ko'zga ko'rinmoq – paydo bo'lmoq
- Oyoqqa turmoq – mustaqil yashamoq
- Yer yutmoq – yo'qolib ketmoq
- Quloq solmoq – tinglamoq

e) Vaqt va tezlikni ifodalovchilar:

- Ko'z ochib yumguncha – juda tez
- Bir zumda – tezda
- Kun bo'yi – butun kun davomida
- Tun yarim – yarim tunda

Frazeologik birliklarning uslubiy vazifalari. Frazeologik birliklar nutqning har xil uslublarida o'ziga xos vazifalarni bajaradi va matnning ekspressivligini, ta'sirchanligini oshiradi.

a) Badiiy uslubda:

Badiiy asarlarda frazeologizmlar obrazlilikni kuchaytirish, personajlarni xarakterlash, badiiy matn bo'yoqlarini boyitish uchun ishlatiladi. Masalan, Oybek romanlarida:

"Qosimning yuzi yonardi, ko'zlari alangalab ketdi. U tosh yurak odamlarga qarshi

o'zining ochiq ko'nglini ochib berdi."

Bu misolda tosh yurak, ochiq ko'ngil frazeologizmlari personajlarning qarama-qarshi xarakterlarini ta'kidlaydi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida: "Otabek hali yosh edi, lekin boylarga quloq solib, o'z yo'lini yurardi."

Shu kabi frazeologizmlarning ishlatilishi matnni jonli, obrazli va milliy kolorit bilan to'yintiradi.

b) Publitsistik uslubda:

Publitsistikada frazeologizmlar fikrni ta'sirchan etish, o'quvchini jamlashga undash, muayyan hodisa yoki shaxsga baho berish uchun xizmat qiladi:

"Jamiyatimizda ochiq ko'ngil, halol mehnat bilan yashovchilar ko'paymoqda."

"Ba'zi amaldorlar xalqqa quloq solmasdan, o'z manfaatlarini ko'zlaydilar."

c) Rasmiy-hujjat uslubida:

Rasmiy-hujjat uslubida frazeologizmlar kamroq uchraydi, lekin ayrim barqaror birikmalar qo'llaniladi: "Amal qilish muddati", "Yetkazib berish majburiyati", "Huquqiy asoslar"

d) Ilmiy uslubda:

Ilmiy matnlarda ham ayrim terminlashgan frazeologizmlar ishlatiladi: "Qattiq jism", "Yuqori bosim", "Og'ir sanoat"

e) So'zlashuv uslubida:

So'zlashuv nutqida frazeologizmlar juda ko'p qo'llanib, nutqni jonli, ta'sirchan va emotsional qiladi: "Boringchi, sen menga bosh qotirma!", "Uning ko'zi to'rt", "Ikkovimiz bosh qo'shdik"

Frazeologik birliklarning zamonaviy tilshunoslikda o'rganilishi. Zamonaviy lingvistikada frazeologik birliklar turli jihatlari orqali o'rganilmoqda:

a) Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan: Frazeologizmlar konseptual metaforalar va mental sxemalar sifatida qaralganda, ular inson ongida bilimlarning qanday tashkil etilganini ko'rsatadi. Amerikalik tilshunoslar J. Lakoff va M. Johnson o'zlarining "Metaphors We Live By" (1980) asarida metaforik fikrlash tamoyillarini tahlil qilganlar.

b) Lingvokulturologiya nuqtai nazaridan: Frazeologizmlar milliy madaniyatning kod tizimi sifatida o'rganiladi. V.N. Teliya va E.M. Vereshchaginining tadqiqotlari bu yo'nalishda muhim ahamiyatga ega [10].

c) Diskurs tahlili nuqtai nazaridan: Frazeologik birliklarning nutqiy vaziyatlar va kontekstlarda qo'llanilishi, pragmatik funksiyalari o'rganiladi.

d) Qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan: Turli tillardagi frazeologizmlarning o'xshash va farqli jihatlari taqqoslanadi, universal va milliy-spetsifik xususiyatlar aniqlanadi.

Frazeologik birliklar ikki yoki undan ortiq soʻzdan tashkil topib, yaxlit maʼno ifodalovchi turgʻun birikmalardir. Ularning maʼnosi tarkibidagi soʻzlarning oddiy maʼnosidan farq qilishi mumkin. Masalan, “koʻngliga olmoq”, “koʻz yumib ketmoq”, “boshi osmonga yetmoq” kabi iboralar oʻziga xos koʻchma maʼnoga ega.

Frazeologizmlarning asosiy xususiyati ularning semantik yaxlitligidir. Yaʼni ibora tarkibidagi har bir soʻz alohida maʼno bermaydi, balki butun birikma umumiy maʼnoni ifodalaydi.

Frazeologik birliklar uslubiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, badiiy adabiyotda ular qahramon xarakterini ochish, voqealarni taʼsirchan tasvirlash va nutqni jonlantirish uchun xizmat qiladi. Yozuvchilar frazeologizmlardan foydalanib, obrazlarning ichki kechinmalari va ruhiy holatini yanada aniq ifodalaydilar.

Oʻzbek frazeologizmlarida xalqning urf-odatlarini, anʼanalari va milliy tafakkuri aks etadi. Shu sababli ularni oʻrganish nafaqat tilshunoslik, balki xalq madaniyatini anglashda ham muhimdir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklar oʻzbek tilining boy va sarmazmun qatlamlaridan biridir. Ular tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, nutqqa obrazlilik va taʼsirchanlik bagʻishlaydi. Frazeologizmlarni chuqur oʻrganish oʻzbek tilining milliy xususiyatlarini anglashga yordam beradi.

Oʻzbek tilining frazeologik tizimi xalqning koʻp asrlik madaniy merosining muhim tarkibiy qismidir. Frazeologik birliklar nafaqat til boyligini oshiradi, balki milliy mentalitet, falsafa va estetikani ham aks ettiradi.

Frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini oʻrganish quyidagi muhim xulosalarga olib keldi:

Birinchidan, frazeologizmlar semantik yaxlitlik, barqarorlik, idiomatiklik va ekspressivlik kabi oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, ularni oddiy soʻz birikmalaridan ajratib turadi.

Ikkinchidan, frazeologik birliklar maʼno koʻchishi jarayonlari (metafora, metonimiya, sinekdoxa) asosida shakllanadi va milliy-madaniy semantikaga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. — Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
2. Sh. Rahmatullayev. Oʻzbek tilining frazeologik lugʻati. — Toshkent.
3. A. Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. — Toshkent.
4. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. — Toshkent: Fan nashriyoti.
5. Nurmonov A. Oʻzbek tilining frazeologik birliklarining semantik tahlili. — Toshkent: Fan, 1995. — 156 b.
6. Xojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. — Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. — 318 b.
7. Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. Yazyk i kultura. Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo. — M.: Russkiy yazyk, 1990. — 246 s.
8. Mamatov N. Tilshunoslik nazariyasidan ocherklar. — Toshkent: Fan, 2009. — 324 b